

The Monadology

∞ Infinite Monad Theory by philosopher
Gottfried Wilhelm Leibniz.

Мазмун кестесі (МК)

1. Кіріспе

2. Монадология

§ 1 Монаданы Анықтау: Қарапайым Субстанция

§ 2 Шындықтың Негізі: Неге Қарапайым Субстанциялар Болуы Керек

§ 3 Табиғаттың Шынайы Бөлінбейтін Атомдары

§ 4 Табиғат Бойынша Мәңгілік: Монадалар Жойылмайды

§ 5 Бастау Бойынша Мәңгілік: Монадалар Табиғи Жолмен Қалыптаспайды

§ 6 Құдайлық Жарату мен Жоюдың Қажеттілігі

§ 7 Теңрезесіз Монада: Шынайы Сыртқы Әсер Жоқ

§ 8 Неге Монадалар Өзгерісті Түсіндіру үшін Сипаттарға Ие Болуы Керек

§ 9 Айырмаланбайтын Заттардың Бірдейлігі Принципі

§ 10 Барлық Жаратылған Заттардың Ішкі Өзгергіштігі

§ 11 Барлық Табиғи Өзгерістің Ішкі Көзі

§ 12 Өзгеріс Принципінің және Оның Ерекшеліктерінің Қажеттілігі

§ 13 Бірліктегі Көптік: Қарапайым Болмыс Қалай Өзгере Алады

§ 14 Сезуді (Өзіндік сезімсіз) Енгізу және Оны Сананан Ажырату

§ 15 Аппетит: Өзгерісті Итермелейтін Ішкі Күш

§ 16 Жай Заттағы Көптіктің Дәлелі: Жан

§ 17 Материализмге Жауап: Сезу Механикалық Емес

§ 18 Энтелехия: Монадалардың Ішкі Кемелдігі мен Өздік Жеткіліктілігі

§ 19 Жан Дәрежелері: Қарапайым Монадалардан Саналы Ақылдарға

§ 20 Санасыздықтың Уақытша Күйі

§ 21 «Кішігірім Сезулердің» Тұрақты Шындығы

§ 22 Күйлердің Үздіксіздік Заңы

§ 23 Санадан Санасыз Сезулердің Дәлелі

- § 24 Қарапайым Монадалар Күйі: Тұрақты Ессіздік
- § 25 Жануарларда Органдар Айқын Сезуді Қалай Жаратады
- § 26 Эмпирикалық Ойлау: Жад Ақылды Қалай Үлгілейді
- § 27 Күшті Қиялдың Көзі
- § 28 Адамдардың Көптеген Әрекеттерінде Эмпириктер Сияқты
- § 29 Ақылдың ерекше қасиеті: Қажетті ақиқаттар
- § 30 Рефлексивті әрекеттер Құдайдың білімі мен метафизикаға қалай алып келеді
- § 31 Бірінші Ұлы Принцип: Қайшылық принципі
- § 32 Екінші Ұлы Принцип: Жеткілікті себеп принципі
- § 33 Ақиқаттың екі саласы: Қажетті және Кездейсоқ
- § 34 Қажетті ақиқаттардың аналитикалық моделі
- § 35 Талдаудың негізі: Қарапайым идеялар және сәйкес ақиқаттар
- § 36 Кездейсоқ фактілерге жеткілікті себеп принципін қолдану
- § 37 Кездейсоқ себептердің шексіз регрессиясы
- § 38 Түпкі себеп ретінде қажетті болмыс қажеттілігі
- § 39 Құдайдың бірлігі мен жеткіліктілігі туралы қорытынды
- § 40 Қажетті Болмыстың Сипаттамалары: Шексіз және Барлық-Нақты
- § 41 Құдайдың Абсолютті және Шексіз Кемелдігін Анықтау
- § 42 Шектеулі Жаратылғандардағы Кемшіндіктің Шығу Тегі
- § 43 Құдай Барлық Мүмкіндік пен Эссенцияның Негізі ретінде
- § 44 Мүмкіндік Неге Бар Затты Қажет Етеді
- § 45 Құдайдың А Приори (Онтологиялық) және А Постериори (Космологиялық) Дәлелдемелері
- § 46 Құдайдың Ақыл-Ойы мен Еркі: Міндетті Шындықтардың Еркіндік Емес Сипаты
- § 47 Құдайдан Монадалардың Үздіксіз Шығуы
- § 48 Құдайдың Үшбұрышты Құрылымы және Оның Монадаларда Көрінісі
- § 49 Айқын Сезім ретінде Іс-әрекет, Шатасқан Сезім ретінде Сезіну
- § 50 Жаратылғанның Тамашалығы мен Белсенділігінің Өлшемі

§ 51 Монадааралық Әсердің Сипаты: Идеалды және Құдай Арқылы Бейнеленген

§ 52 Іс-әрекет пен Сезінудің Салыстырмалылығы

§ 53 Бір Мүмкін Әлемді Таңдауға Жеткілікті Себеп Қажеттілігі

§ 54 Таңдау Критерийлері: Тамашалық Дәрежелері

§ 55 Құдайдың Данайылығы, Жақсылығы және Қуаты Арқылы Ең Жақсы Әлемнің Іске Асуы

§ 56 Әрбір Монада Бүкіл Әлемді Көрсетеді

§ 57 Перспективизм: Бір Әлемнің Әртүрлі Көріністері

§ 58 Оптимизация Формуласы: Максималды Әртүрлілік, Максималды Тәртіп

§ 59 Құдайдың Даңқын Ұлғайтқан Ұлы Гипотеза

§ 60 Шектеулі Көзқарасынан Бүкіл Әлемді Қалай Көрсетеді

§ 61 Өрнектеудің Физикалық Негізі: Барлық Материяның Өзара Байланысы

§ 62 Дене Жанның Өрнегін Бейнелейді

§ 63 Жан мен Органикалық Дененің Бірігуі Тірі Болмысты Құрайды

§ 64 Табиғи Машиналардың Шексіз Күрделілігі және Жасанды Машиналар

§ 65 Материяның Нақты Шексіз Бөлінуі

§ 66 Әрбір Материя Бөлігі – Тіршіліктің Толық Әлемі

§ 67 Тіршіліктің Шексіз Қайталануы: Әлемдер Ішіндегі Әлемдер

§ 68 Тіршілік Жаппай Таралған, Тіпті "Жансыз" Материяда Да

§ 69 Хаос пен Құрғақтықтың Жалған Көрінісі

§ 70 Тірі Заттардың Иерархиясы: Басқарушы және Байланысты Монадалар

§ 71 Бекітілген материяға қарсы: дене үздіксіз ағында

§ 72 Метаморфоз, Көшпеу (Метемпсихоз)

§ 73 Нағыз Құрылу Немесе Өлім Жоқ, Тек Трансформация

§ 74 Алдын Ала Қалыптасу: Жануар Тұқымда Бар

§ 75 Тұқымдық Жануарлар және Аз Санындағы "Таңдаулылар"

§ 76 Әрбір Жануардың Табиғи Мәңгілігі

§ 77 Жан мен Жануардың Өздігінен Жойылмаушылығы

§ 78 Жан-Дене Мәселесіне Жауап: Алдын Ала Белгіленген
Үйлесімділік

§ 79 Тиімді және Соңғы Себептер Сараптарының Үйлесімділігі

§ 80 Жан-Дене Әсерлесуіндегі Декарт Қатесін Түзету

§ 81 Алдын ала Белгіленген Үйлесімнің Қорытындысы

§ 82 Ақылды Жандардың Арнайы Жаратылуы

§ 83 Құдайдың Бейнелері ретіндегі Ақыл-ойлар: Білімге және
Жаратуға Қабілетті

§ 84 Ақыл-ойлармен Құдайдың Қарым-қатынасы: Хан және Әке

§ 85 Шеңбер: Құдай Қаласы

§ 86 Моральды Әлем Құдайдың Жоғарғы Шедевірі ретінде

§ 87 Жоғары Үйлесім: Табиғат пен Мейірім Арасында

§ 88 Табиғи Оқиғалар Моральды Мақсаттарға Қызмет Етеді

§ 89 Әлемнің Механикалық Әділеттілігі

§ 90 Құдайлық Алаңдаушылық және Мүмкін Болатын Ең Жақсы
Әлемнің Орындалуы

2025 ж. 22 қараша күні басылды

<https://kz.cosmicphilosophy.org/books/leibniz-monadology/>

БӨЛІМ 1.

Кіріспе

Готфрид Вильгельм Лейбництің Монадологиясы (1714)

1 714 жылы неміс философы Готфрид Вильгельм Лейбниц ∞ шексіз монадалар туралы теорияны ұсынды.

Монадология (фр. La Monadologie) — Лейбництің кейінгі философиясынан шыққан ең танымал шығармаларының бірі. Бұл шамамен 90 абзацта жай заттардың немесе ∞ шексіз монадалардың метафизикасын ұсынатын қысқа мәтін.

1712 жылдан 1714 жылдың қыркүйегіне дейін Венадағы соңғы тұрақтары кезінде Лейбниц өз философиясының қысқаша түсіндірмелері ретінде арналған екі қысқа мәтінді француз тілінде жазды. Қайтыс болғаннан кейін, Савойялық Евгений ханзадасына арналған «*Principes de la nature et de la grâce fondés en raison*» атты шығармасы Нидерландтарда француз тілінде жарық көрді. Философ Христиан Вольф пен әріптестері «Монадология» деген атпен танымал болған екінші мәтіннің неміс және латын тілдеріне аудармаларын жариялады.

 CosmicPhilosophy.org кітабының басылымы 2024/2025 жылдардың ең соңғы AI технологияларын пайдаланып, түпнұсқа француз мәтінінен 42 тілге аударылды. Жаңа неміс және ағылшын аудармаларының сапасы 1720 жылғы

түпнұсқа аудармалармен теңесуі мүмкін. Көптеген тілдер үшін бұл басылым әлемдегі алғашқы болып табылады.

БӨЛІМ 2.

Монадология

Готфрид Вильгельм Лейбниц жазған,
1714

Principia philosophiæ seu theses in gratiam principis Eu-genii
conscriptæ

§ 1

Монада, біз бұл жерде айтатын, құрамаларға кіретін *қарапайым* субстанциядан басқа ештеңе емес; қарапайым, яғни бөлшектері жоқ (*Теодицея*, § 10⁴).

§ 2

Әрине, қарапайым субстанциялар болуы керек, себебі құрамалар бар; құрама дегеніміз қарапайымдардың жиынтығы немесе *агрегаты* ғана.

§ 3

Бөлшектер жоқ жерде, кеңістік те, пішін те, бөліну мүмкіндігі те жоқ. Бұл Монадалар Табиғаттың шынайы Атомдары және қысқасы заттардың элементтері.

§ 4

Сондай-ақ, ыдыраудан қорықпаймыз, себебі қарапайым субстанцияның табиғи жолмен жоюының ешбір мүмкін жолы жоқ (§ 89).

§ 5

Сол себепті, қарапайым субстанцияның табиғи жолмен пайда болуының да мүмкін жолы жоқ, өйткені ол құрама арқылы қалыптаса алмайды.

§ 6

Сондықтан, Монадалар бірден бастала алмайды да, аяқтала алмайды, яғни олар тек жарату арқылы басталып, жою арқылы аяқталады; ал құрамалар бөлшектер арқылы басталады немесе аяқталады.

§ 7

Басқа жаратылыстың Монаданың ішкі жағдайын өзгертуінің ешбір түсіндірілетін жолы жоқ, өйткені оның ішінде ештеңені жылжыту мүмкін емес, сондай-ақ оның ішінде қозғалуға, бағытталуға, көбейуге немесе азаюға болатын ешқандай ішкі қозғалыс болуы мүмкін емес; құрамаларда бөлшектер арасында өзгерістер болғандай. Монадалардың ешқандай терезесі жоқ, сондықтан оларға ештеңе кіре алмайды да шыға алмайды. Акциденциялар субстанциялардан бөлініп шыға алмайды немесе олардан тыс жүре алмайды, бұрынғы Схоластиктердің сезімдік түрлері сияқты. Сондықтан субстанция да, акциденция да Монадаға сырттан кіре алмайды.

§ 8

Дегенмен, Монадаларда бірнеше сипаттар болуы керек, әйтпесе олар тіпті болмыс болмас еді. Ал егер қарапайым субстанциялар сипаттары бойынша еш айырмашылық танытпаса, онда заттарда ешқандай өзгерісті байқау мүмкін болмас еді; өйткені құрамадағы нәрсе қарапайым ингредиенттерден ғана келеді; ал сипаттары жоқ Монадалар бір-бірінен ажыратылмас еді, өйткені олар сан бойынша да еш айырмашылық танытпайды: сондықтан кеңістік толы деп есептесек, әрбір орын қозғалыс кезінде әруақыт алдында болғанының эквивалентін ғана алады, және заттардың бір күйі екіншісінен *айырылмас* болар еді.

§ 9

Әрбір Монада әрбір басқа Монададан өзгеше болуы керек. Өйткені табиғатта бір-біріне мүлдем ұқсас екі болмыс жоқ, онда ішкі айырмашылықты немесе ішкі атау негізін табу мүмкін емес.

§ 10

Мен сондай-ақ, әрбір жаратылған болмыс өзгеріске ұшырайды деп қабылдаймын, демек жаратылған Монада да, тіпті бұл өзгеріс әрқайсысында үздіксіз жүреді.

§ 11

Жоғарыда айтқанымыздан шығатыны, Монадалардың табиғи өзгерістері *ішкі принциптен* туындайды, өйткені сыртқы себеп оның ішіне әсер ете алмайды (§ 396, § 900).

§ 12

Бірақ өзгеріс принципінен басқа, *өзгертін нәрсенің сипаттамасы* болуы керек, ол қарапайым субстанциялардың ерекшелігін және әртүрлілігін анықтайды.

§ 13

Бұл сипаттама бірліктегі көптікті немесе қарапайымда қамтуы керек. Өйткені әрбір табиғи өзгеріс біртіндеп жүреді, бір нәрсе өзгереді, ал бір нәрсе өзгеріссіз қалады; сондықтан қарапайым субстанцияда бөлшектер болмаса да, көптеген сезімдер мен қатынастар болуы керек.

§ 14

Бірлікте немесе қарапайым субстанцияда көптікті қамтитын және бейнелейтін уақытша күй *Сезу* деп аталатын нәрседен басқа ештеңе емес, оны өзіндік сезімнен немесе санадан ажырату керек, кейінірек көрсетілетіндей. Міне, Картезиандықтар осы жерде қателесті, өздері сезбейтін сезулерді еш нәрсеге санамады. Бұл олардың тек ақыл-ойлардың ғана Монадалар екеніне, ал жануарлардың

жандары немесе басқа Энтелехиялар болмайтынына сенуіне әкелді; олар ұзақ ұйқышылдықты қатаң мағынадағы өліммен шатастырды, бұл оларды схоластикалық толықтай бөлінген жандар туралы алдын ала пікірге итермеледі, тіпті жандардың өлімшелігі туралы қате пікірді растады.

§ 15

ішкі принциптің әрекеті, яғни бір сезімнен екіншісіне өзгеру немесе көшу, *Appetition* деп аталуы мүмкін: талпыныс әрқашан мақсатты сезімге толық жете алмайды, дегенмен әрдайым бір нәрсеге қол жеткізеді және жаңа сезімдерге өтеді.

§ 16

Біз өзімізде жай заттағы көптікті тәжірибелеп көреміз, өйткені ең болмағанда байқаған ойымыздың нысанында әртүрлілік бар. Жанның жай зат екенін мойындайтындардың барлығы Монададағы осы көптікті мойындауы керек; Бейл мырзаның өз сөздігіндегі *Rorarius* мақаласындағыдай қиындық көрмеуі керек еді.

§ 17

Сонымен қатар, Сезуге және оған байланысты нәрсеге *механикалық түсініктеме беру мүмкін емес*, яғни пішіндер мен қозғалыстар арқылы. Ойлайтын, сезетін машина бар деп

елестетсек, оны пропорцияларын сақтай үлкейтіп, мельницаға кіретіндей етіп елестетуге болады. Оның ішін қарасақ, бір-бірін итеріп жатқан бөлшектерді ғана көреміз, бірақ сезуді түсіндіретін ештеңе жоқ. Сондықтан оны жай заттан іздеу керек, күрделі заттан немесе машинадан емес. Жай заттан тек сезулер мен олардың өзгерістерін ғана табуға болады. Жай заттардың барлық ішкі әрекеттері осымен шектеледі (Преф. ***, 2 b⁵).

§ 18

Барлық жай заттарға немесе жаратылған Монадаларға Энтелехиялар атауын беруге болады, өйткені оларда белгілі бір кемелдік бар (*эхоуси то энтелес*), оларды ішкі әрекеттерінің көзіне және денесіз автоматтарға айналдыратын жеткілік (*аутаркия*) бар (§ 87).

§ 19

Егер жалпы маған түсіндіргендей *сезуі мен талпынысы* бар барлығын Жан деп атайтын болсақ, онда жай заттардың немесе жасалған Монадалардың барлығы Жандар деп аталуы мүмкін; бірақ сезім жай сезуден артық болғандықтан, мен негізгі Монадалар мен энтелехиялар атаулары тек негізгі сезуі бар жай заттарға жеткілікті деп ұсынамын; ал *Жандар* тек сезуі анықрақ және жадымен қосатындарға берілсін.

§ 20

Өйткені біз өзімізде ештеңе есте сақтамайтын және айқын сезуі жоқ күйді тәжірибелейміз; мысалы, аңқаған кезде немесе армансыз терең ұйқыда болғанда. Бұл күйде жан жай Монададан едәуір ерекшеленбейді; бірақ бұл күй тұрақты емес және одан шыққандықтан, ол тағы бір нәрсе болып табылады (§ 64).

§ 21

Бұдан жай заттың сезуі жоқ деп шығатын емес. Бұл жоғарыда келтірілген себептерге байланысты мүмкін емес; өйткені ол жойыла алмайды, сонымен қатар ол сезуден басқа ештеңе емес сезуі болмай тұра алмайды: бірақ көптеген кіші сезулер болған кезде, еш айырмашылық болмағанда, адам ессізденеді; мысалы, бір бағытта бірнеше рет үздіксіз айналғанда, бас айналу пайда болады, бұл санасыздандырады және еш айырмашылықты сезуге мүмкіндік бермейді. Ал өлім жануарларды уақытша осы күйге келтіре алады.

§ 22

Өйткені жай заттың әрбір ағымдағы күйі оның алдыңғы күйінің табиғи жалғасы болып табылады, сондықтан ағымдағы кезең болашақтың нәтижесі болып табылады (§ 360);

§ 23

Сондықтан, ессіздіктен оянған адам өз сезулерінің *бар екенін сезеді*, ол олардың бұрын бар екенін мойындауы керек, оларды сезбегеніне қарамастан; өйткені сезу табиғи түрде тек басқа сезуден туындай алады, қозғалыс тек қозғалыстан туындай алатын сияқты (§ 401-403).

§ 24

Бұдан шығатыны, егер сезулерімізде еш айқын және көтеріңкі, татымды нәрсе болмаса, біз әрдайым ессіз болар едік. Бұл қарапайым Монадалардың күйі болып табылады.

§ 25

Табиғат жануарларға органдар арқылы көтеріңкі сезулерді бергенін көреміз, олар бірнеше жарық сәулесін немесе аудағы бірнеше толқынды біріктіре отырып, олардың бірлігі арқылы тиімділігін арттырады. Иіс, дәм және жанасу сезімінде де осыған ұқсас нәрсе бар, және мүмкін бізге белгісіз басқа көптеген сезулерде де. Және мен жуанда жанда болып жатқанның органдарда болып жатқанды қалай бейнелейтінін түсіндіремін.

§ 26

Жад жандарға ақылды ұқсайтын, бірақ одан ажыратылуы керек *ізбасарлық* түрін береді. Біз жануарлардың бір нәрсені сезіп, оған ұқсас сезу бұрын болған кезде, жады арқылы

алдыңғы сезуге байланысты нәрсені күткенін және сол кездегі сезімдерге ұқсас сезімдерге ие болғанын көреміз. Мысалы: итке таяқ көрсетілгенде, ол оның туғызған ауыртпалығын еске алып, үнін шығарып, қашады (Прелим.⁶, § 65).

§ 27

Жануарларды соққы және қозғайтын күшті қиял алдыңғы сезулердің көптігінен немесе көлемінен туындайды. Өйткені көбінесе күшті әсер ұзақ *әдеттің* немесе қайталанған орташа сезулердің нәтижесін бірден туғызады.

§ 28

Адамдар жануарлар сияқты әрекет етеді, өйткені олардың сезімдер тізбегі тек есте сақтау принципі арқылы жүзеге асады; теориясыз тек тәжірибесі бар эмпирикалық дәрігерлерге ұқсайды; біздің әрекеттеріміздің төрттен үш бөлігі тек эмпирикалық. Мысалы, ертең күн болады деп күткенде, адам эмпирик ретінде әрекет етеді, өйткені бұл әдетте осылай болып келеді. Тек астроном ғана оны ақылмен бағалайды.

§ 29

Бірақ қажетті және мәңгілік ақиқаттарды білу бізді жай жануарлардан ажыратады және бізге Ақыл мен ғылымдарды

береді; бізді өзімізді және Құдайды білуге көтереді. Міне, бұл бізде Ақылды Жан немесе Рух деп аталады.

§ 30

Сондай-ақ, қажетті ақиқаттарды білу және оларды абстракциялау арқылы біз рефлексивті әрекеттерге көтерілеміз, олар бізге "мен" деп аталатын нәрсе туралы ойлануға және мына немесе мына нәрсе бізде бар екенін қарастыруға мәжбүр етеді: осылаша өзіміз туралы ойлана отырып, біз Болмысты, Субстанцияны, қарапайым және күрделіні, материалдық емес және тіпті Құдайды ойлаймыз; өзімізде шектелген нәрсенің Оның ішінде шектеусіз екенін түсіне отырып. Бұл рефлексивті әрекеттер біздің пайымдауларымыздың негізгі нысандарын құрайды (Теодицея, Кіріспе *, 4, а⁷)

§ 31

Бұдан қарапайым субстанцияның сезімі жоқ деген қорытынды шықпайды. Біздің пайымдауларымыз *екі ұлы принципке* негізделген: қайшылық принципі, оның күшімен біз қайшылықты қамтитын нәрсені *жалған* деп бағалаймыз, ал оның қарама-қарсысын ақиқат деп санаймыз (§ 44, § 196).

§ 32

Және жеткілікті себеп принципі, оның күшімен біз ешбір факт ақиқат немесе бар болуы мүмкін емес, ешбір ақиқатты мәлімдеме жеткілікті себепсіз осылай болуы мүмкін емес деп санаймыз. Бірақ бұл себептер көбінесе бізге белгісіз болып қалады (§ 44, § 196).

§ 33

Сондай-ақ ақиқаттың екі түрі бар: Ақылдық және Фактілік. Ақылдық ақиқаттар қажетті және олардың қарама-қарсысы мүмкін емес, ал Фактілік ақиқаттар кездейсоқ және олардың қарама-қарсысы мүмкін. Ақиқат қажетті болғанда, оның себебін талдау арқылы табуға болады, оны қарапайым идеялар мен ақиқаттарға ыдырата отырып, бастапқыларға жеткенше (§ 170, 174, 189, § 280–282, § 367. Қысқартылған б. 3).

§ 34

Математиктерде де осылай, теориялық теоремалар мен практикалық ережелер талдау арқылы Анықтамалар, Аксиомалар және Постулаттарға келтіріледі.

§ 35

Ақырында, анықтауға болмайтын қарапайым идеялар бар; сондай-ақ аксиомалар мен постулаттар, немесе қысқаша айтқанда, бастапқы принциптер бар, оларды дәлелдеу мүмкін емес және қажет емес; және бұлар сәйкес

мәлімдемелер, олардың қарама-қарсысы айқын қайшылықты қамтиды (§ 36, 37, 44, 45, 49, 52, 121-122, 337, 340-344).

§ 36

Бірақ *жеткілікті себеп кездейсоқ немесе фактілік ақиқаттарда* да табылуы керек, яғни жаратылыстар әлемінде таралған нәрселердің тізбегінде; мұнда нақты себептерге ыдырау табиғат нәрселерінің шексіз алуан түрлілігі және денелердің шексіз бөлінуіне байланысты шексіз бөлшектелуге алып келуі мүмкін. Менің қазіргі жазуымның тиімді себебіне кіретін шексіз көп фигуралар мен қозғалыстар (өткен және қазіргі) бар; ал менің жанымның шексіз көп шағын бейімділіктері мен қабілеттері (өткен және қазіргі) соңғы себепке кіреді.

§ 37

Бұл *бөлшектелу* тек басқа алдыңғы кездейсоқ немесе толығырақ элементтерді қамтитындықтан, әрқайсысы тағы да осындай талдауды талап етеді, біз бір қадам да алға жылжымаймыз: соңғы немесе жеткілікті себеп осы кездейсоқ бөлшектелу тізбегінен немесе *тізбегінен* тыс болуы керек, ол қаншалықты шексіз болса да.

§ 38

Осылайша, нәрселердің түпкі себебі қажетті субстанцияда болуы керек, онда өзгерістердің бөлшектелуі тек жоғары дәрежеде, қайнардағыдай болады: және бұл біз Құдай деп атайтын нәрсе (§ 7).

§ 39

Осы субстанция бүкіл осы өзара байланысқан бөлшектелудің жеткілікті себебі болғандықтан: *тек бір Құдай бар, және бұл Құдай жеткілікті.*

§ 40

Бұл жоғарғы субстанцияның бірегей, әмбебап және қажетті екенін де бағалауға болады, өйткені одан тыс оған тәуелсіз ештеңе жоқ, және ол мүмкін болмыстың қарапайым жалғасы болып табылады, сондықтан ол шектеусіз болуы керек және мүмкін болатын барлық шындықты қамтуы керек.

§ 41

Бұдан Құдай абсолютті кемел деген қорытынды шығады; *кемелдік* тек оң шындықтың мөлшері болып табылады, дәлірек айтқанда, шектеулі нәрселердегі шектеулерді ескермей; ал шектеулердің жоқ жерінде – яғни, Құдайда – кемелдік абсолютті шексіз (§ 22, Кіріспе *, 4 а).

§ 42

Сондай-ақ, жаратылғандардың кемелдіктерін Құдайдың ықпалынан алатыны, ал кемшіндіктері өздерінің шектеулі табиғатынан туатыны шығады. Өйткені осымен олар Құдайдан ажыратылады. Жаратылғандардың бұл *түпкілікті кемшіндігі* денелердің *табиғи инерциясында* байқалады (§ 20, 27-30, 153, 167, 377 және т.б.).

§ 43

Шындығында, Құдайда бар болулардың ғана емес, сонымен қатар мәністердің де көзі бар, олар нақты болғандықтан немесе мүмкіндікте нақты болған нәрсе. Себебі Құдайдың ақыл-ойы мәңгілік шындықтардың немесе оларға тәуелді идеялардың ортасы болып табылады, ол болмаса мүмкіндіктерде нақтылық болмас еді, тек бар болулар емес, сонымен қатар мүмкіндік те болмас еді (§ 20).

§ 44

Өйткені, егер мәністерде немесе мүмкіндіктерде, немесе мәңгілік шындықтарда нақтылық болса, онда бұл нақтылық бар және нақты нәрседе негізделуі керек; демек, Міндетті Барлықта, онда мәні бар болуды қамтиды, немесе онда мүмкін болу нақты болу үшін жеткілікті (§ 184-189, 335).

§ 45

Сондықтан тек Құдай (немесе Міндетті Барлық) мүмкін болса, оның болуы керек деген артықшылыққа ие. Ал шектеулері, терістеулері, демек қайшылықтары жоқ нәрсенің мүмкіндігін ешнәрсе бұза алмайтындықтан, бұл Құдайдың бар екенін а priori білу үшін жеткілікті. Біз оны мәңгілік шындықтардың нақтылығы арқылы да дәлелдедік. Бірақ біз оны а постериори дәлелдедік, өйткені кездейсоқ барлықтар бар, олар өз бар болуының себебін өзінде табатын міндетті барлықтан басқа соңғы немесе жеткілікті себепке ие бола алмайды.

§ 46

Алайда, кейбір адамдар сияқты, мәңгілік шындықтардың Құдайға тәуелді болғандықтан, олар еркін және оның еркіне тәуелді деп елестетпеу керек, Декарт оны осылай түсінген сияқты, содан кейін Мысыр Пойре. Бұл тек кездейсоқ шындықтарға қатысты рас, олардың принципі *сәйкестік* немесе *ең жақсыны* таңдау; ал міндетті шындықтар тек оның ақыл-ойына тәуелді және оның ішкі нысаны болып табылады (§ 180–184, 185, 335, 351, 380).

§ 47

Сондықтан тек Құдай бастапқы бірлік, немесе бастапқы жай зат, одан барлық жаратылған немесе туынды Монадалар туынды болып, айтқанда, Құдайдың үздіксіз шуақ шашуымен сәттен сәтке туады, жаратылғанның қабылдау

қабілетімен шектеледі, ол шектеулі болуы міндетті (§ 382–391, 398, 395).

§ 48

Құдайда *Қуат* бар, ол бәрінің көзі, содан кейін идеялардың егжей-тегжейін қамтитын *Білім*, және ақырында ең жақсы принципі бойынша өзгерістер немесе туындылар жасайтын *Ерік* (§ 7,149–150). Бұл жаратылған монадаларда субъекті немесе негіз болатынға, сезім қабілетіне және құштарлық қабілетіне сәйкес келеді. Бірақ Құдайда бұл сипаттар абсолютті шексіз немесе тамаша; ал жаратылған Монадаларда немесе энтелехияларда (немесе Гермолаус Барбарус бұл сөзді аударғандай *perfecti habies*) олар тек сол кездегі тамашалық дәрежесіндегі ілгерістер ғана (§ 87).

§ 49

Жаратылған сыртта *әрекет етеді* деп аталады, өйткені ол тамашалыққа ие, және басқасынан *сезінеді*, өйткені ол кемшілікті. Осылайша *әрекет* Монадаға айқын сезімдері болғандықтан, ал *сезіну* шатасқан сезімдері болғандықтан тағайындалады (§ 32, 66, 386).

§ 50

Және бір жаратылған екіншісінен тамаша, өйткені оның ішінде басқасында не болып жатқанын а priori

түсіндіретін нәрсе бар, сондықтан ол басқасына әсер етеді деп айтылады.

§ 51

Бірақ жай заттарда бұл бір монаданың екіншісіне идеалды әсері ғана, ол тек Құдайдың араласуы арқылы әсерін тигізе алады, өйткені Құдайдың идеяларында монада ақылмен сұрайды, Құдай басқаларын бастапқыдан реттегенде оны ескеруін. Өйткені жаратылған Монада басқасының ішкі жағына физикалық әсер ете алмайтындықтан, біреуінің екіншісіне тәуелді болуы тек осы арқылы ғана мүмкін (§ 9, 54, 65–66, 201. Қысқартылған біріншілік 3).

§ 52

Осы арқылы жаратылғандар арасында іс-әрекеттер мен сезінулер өзара болады. Өйткені Құдай екі жай затты салыстырғанда, әрқайсысында екіншісін бейімдеуді талап ететін себептерді табады; сондықтан белгілі жақтардан *белсенді* болған, басқа көзқарастан *сезінетін* болады: *белсенді* онда айқын білінетін нәрсе басқасында не болып жатқанын түсіндіретін болғандықтан; ал *сезінетін* онда болып жатқанның себебі басқасында айқын білінетінде табылғандықтан (§ 66).

§ 53

Ал, Құдайдың Идеяларында мүмкін әлемдердің шексіздігі болғандықтан және олардың біреуі ғана болуы мүмкін болғандықтан, Құдайдың таңдауының жеткілікті себебі болуы керек, ол оны біреуін екіншісіне қарағанда анықтайды (§ 8, 10, 44, 173, 196 және т.б., 225, 414–416).

§ 54

Және бұл себеп тек *сәйкестікте*, немесе бұл әлемдерде бар тамашалық дәрежелерінде ғана табылуы мүмкін; әрбір мүмкіндік қамтитын тамашалық дәрежесіне қарай болуға талап ету құқығына ие (§ 74, 167, 350, 201, 130, 352, 345 және т.б., 354).

§ 55

Әрі бұл ең жақсының болуының себебі: данайылық оны Құдайға таныстырады, жақсылығы таңдауға итермелейді, қуаты шығаруға мүмкіндік береді (§ 8, 7, 80, 84, 119, 204, 206, 208. Қысқартылған бірінші, сегізінші бөлімдер).

§ 56

Жаратылған нәрселердің бір-бірімен және барлығымен болған *байланысы* немесе сәйкестігі әрбір қарапайым субстанцияның барлық басқаларды көрсететін қатынастарға ие болуын, демек оның әлемнің тірі мәңгі көрінісі екенін айқындайды (§ 130, 360).

§ 57

Қаланы әртүрлі бұрыштардан қарағанда ол басқаша көрінеді және перспективалық көбейгендей болады; дәл сол сияқты қарапайым субстанциялардың шексіз көптігі арқылы әртүрлі әлемдер пайда болады, бірақ олар әрбір Монаданың өз көзқарасы бойынша бір ғана әлемнің перспективалары ғана.

§ 58

Әрі бұл мүмкін болатын ең көп әртүрлілікті, сонымен бірге ең жоғары тәртіпті қамтамасыз ету тәсілі, яғни мүмкін болатын ең жоғары жетілгендікті қол жеткізу жолы (§ 120, 124, 241 ж.б., 214, 243, 275).

§ 59

Құдайдың ұлығын лайықты дәрежеде көрсететін осы гипотеза ғана (оны дәлелденген деп айтамын): Мысыр Бейл өз Сөздігінде (*Рорариус* деген мақала) қарсы пікір айтқанда, менің Құдайға тым көп бергенімді, тіпті мүмкін еместік деп ойлауға бейім болды. Бірақ ол әмбебап үйлесімнің — әрбір субстанцияның қатынастары арқылы барлық басқаларды дәл көрсетуінің — неге мүмкін еместігін дәлелдей алмады.

§ 60

Мен айтқандардан *a priori* себептердің нәрселердің басқаша болмайтындығын көреміз. Себебі Құдай бәрін реттегенде әрбір бөлікке, әсіресе әрбір монадаға назар аударды, олардың табиғаты бейнелеуші болғандықтан, оларды тек нәрселердің бір бөлігін ғана көрсетуге шектеу мүмкін емес; бүкіл әлемнің мәліметтерінде бұл бейнелеу шатасқан болса да, тек нәрселердің шағын бөлігінде ғана айқын болады, яғни әрбір Монадаға жақын немесе маңыздыларда; әйтпесе әр монада Құдай болар еді. Шектеу нысанда емес, оны танудың өзгеруінде. Олардың барлығы шатасып шексіздікке, тұтасқа ұмтылады; бірақ олар айқын сезім дәрежелерімен шектеледі және ажыратылады.

§ 61

Құрамалар да қарапайымдармен осында сәйкес келеді. Өйткені бәрі толық, бұл барлық материяны байланыстырады, және толықта әрбір қозғалыс қашықтыққа қарай алыс денелерге әсер етеді, сондықтан әрбір дене тек қана тікелей тигендермен ғана емес, сонымен бірге олардың арқасында тікелей тигендер арқылы да әсер алады: бұл байланыс кез келген қашықтықта жүреді. Демек, әрбір дене әлемде болған барлық нәрсені сезеді; барлығын көретін адам әрбір нәрседе барлық жерде болғандықты, тіпті болған немесе болатындықты оқи алады; қазіргі уақытта уақыт пен кеңістікте алыс нәрселерді байқап: *sumptio panta* (бәрі байланысқан), деп Гиппократ айтқан. Бірақ Жан өзі тек

айқын көрсетілгенді ғана оқи алады, ол өзінің шексіз бүктемелерін бірден аша алмайды.

§ 62

Әрбір жаратылған монада бүкіл әлемді бейнелесе де, ол өзіне арнайы берілген денені және оның энтелехиясын айқынрақ көрсетеді: және бұл дене материяның толық байланысы арқылы бүкіл әлемді өрнектегендіктен, жан да осы денені бейнелеу арқылы бүкіл әлемді өз ерекше түрінде көрсетеді (§ 400).

§ 63

Монадаға тиесілі дене, оның энтелехиясы немесе Жаны, энтелехиямен бірге *тірі болмыс* деп аталатынды құрайды, ал жанмен бірге *жануар* деп аталады. Тірі немесе жануардың денесі әрқашан органикалық; өйткені әрбір Монада әлемнің өзіндік көрінісі, ал әлем тамаша тәртіпте реттелген, сондықтан бейнелеушіде де, яғни жанның сезімдерінде, демек денеде де әлем көрсетілетін тәртіп болуы керек (§ 403).

§ 64

Тірі болмыстың әрбір органикалық денесі құдайы машинаның немесе табиғи автоматтың бір түрі, ол барлық жасанды автоматтарды шексіз асыра түседі. Өйткені адам өнерімен жасалған машина оның әрбір бөлігінде машина

емес. Мысалы: латунь дөңгелек тісінің бөліктері немесе үзінділері біз үшін енді жасанды емес және дөңгелектің мақсатына қатысты машинаны көрсететін ештеңе қалмайды. Бірақ табиғаттың машиналары, яғни тірі денелер, олардың ең кішкентай бөліктерінде де шексіздікке дейін машиналар болып қалады. Бұл табиғат пен өнер арасындағы айырмашылық, яғни Құдайы өнер мен біздікі арасындағы (§ 134, 146, 194, 483).

§ 65

Табиғаттың авторы осы құдайлық әдісті және шексіз ғажап нәрсені іске асыра алды, себебі материяның әрбір бөлігі ежелгілер мойындағандай шексіз бөлінетін ғана емес, сонымен қатар қазір де шексіз бөлініп жатыр, әрбір бөлік тағы бөліктерге, олардың әрқайсысының өз қозғалысы бар, әйтпесе материяның әрбір бөлігінің бүкіл ғаламды білдіре алуы мүмкін емес еді (Алдын ала [Disc. d. l. conform.], § 70. *Théod.*, §195).

§ 66

Осы арқылы көреміз, материяның ең кішкентай бөлігінде де жануарлар әлемі, тірілер, жануарлар, энтелехиялар, жандар бар.

§ 67

Материяның әрбір бөлігін өсімдіктерге толы бақ немесе балықтарға толы суқойма деп елестетуге болады. Бірақ өсімдіктің әрбір бұтағы, жануардың әрбір мүшесі, оның сұйықтықтарының әр тамшысы да осындай бақ немесе суқойма болып табылады.

§ 68

Бақтағы өсімдіктер арасындағы топырақ пен ауа, немесе суқоймадағы балықтар арасындағы су өсімдік те, балық та емес; бірақ олар да оларды қамтиды, тек көбінесе бізге сезілмейтін нәзіктікте.

§ 69

Сондықтан әлемде ешқандай игерілмеген, құрғақ, өлі жер жоқ, хаос жоқ, шатасу тек сыртқы көріністе; шамамен суқоймадан алыста балықтардың ажырамас қозғалысы мен шуылын көргенде, жеке балықтарды ажырата алмағандағы сияқты.

§ 70

Осы арқылы көреміз, әрбір тірі денеде басқарушы энтелехия бар, ол жануарда жан; бірақ осы тірі дененің мүшелері басқа тірілерге, өсімдіктерге, жануарларға толы, олардың әрқайсысының да өз энтелехиясы немесе басқарушы жаны бар.

§ 71

Бірақ менің ойымды қате түсінген кейбір адамдар сияқты, әрбір жанның өзіне мәңгілікке арналған материяның белгілі бір бөлігі немесе массасы бар деп елестетпеу керек, сондықтан ол өз қызметіне әрдайым арналған төменгі тірілерге ие. Өйткені барлық денелер өзендер сияқты үздіксіз ағында; және бөліктер үнемі оған кіреді және шығады.

§ 72

Сондықтан жан денесін біртіндеп және сатылап өзгертеді, сондықтан ол ешқашан барлық мүшелерден бірден айырылмайды; жануарларда жиі метаморфоз болады, бірақ ешқашан метемпсихоз немесе жандардың көшуі болмайды: мүлдем бөлек жандар да, денеден айрылған рухтар да жоқ. Тек Құдай одан толық бөлек.

§ 73

Бұл сондықтан да, ешқашан толық құрылу да, жанның айырылуынан тұратын қатаң мағынадағы толық өлім де болмайды. Біз *Құрылу* деп атағанымыз даму мен өсу; ал *өлім* деп атағанымыз оралу мен кему.

§ 74

Философтар формалардың, энтелехиялардың, немесе Жандардың шығу тегіне қатты қиналып отырды; бірақ бүгінде, өсімдіктерге, жәндіктерге және жануарларға дәл зерттеулер жүргізілгенде, табиғаттың органикалық денелері ешқашан хаос немесе шіру арқылы пайда болмайды; әрқашан тұқым арқылы, онда сөзсіз бір *алдын ала қалыптасу* бар екені байқалды; органикалық дене ғана емес, сонымен қатар сол денедегі жан, және бір сөзбен айтқанда жануардың өзі тұқымда алдын ала бар екені, және ұрықтану арқылы осы жануар тек басқа түрге айналу үшін үлкен түрленуге ғана дайындалғаны анықталды.

§ 75

Ұрықтану арқылы ірі жануарлар дәрежесіне көтерілетін кейбір *жануарларды тұқымдық* деп атауға болады; бірақ олардың көпшілігі өз түрінде қалады, туылады, көбейеді және ірі жануарлар сияқты жойылады, және тек аз санындағы таңдаулылар ғана үлкен сахнаға шығады.

§ 76

Бірақ бұл шындықтың жартысы ғана еді: сондықтан мен жануар ешқашан табиғи түрде басталмаса, табиғи түрде де аяқталмайды деп шештім; және тек құрылу ғана емес, сонымен қатар толық жойылу да, қатаң мағынадағы өлім де болмайды. Және осы *a posteriori* жүргізілген және тәжірибелерден алынған пайымдаулар менің жоғарыда

айтылған a priori шығарылған принциптерімен керемет сәйкес келеді.

§ 77

Сондықтан тек жан ғана (жойылмайтын әлемнің айнасы) жойылмайтын деп айтуға болады, сонымен қатар жануардың өзі де, оның механизмі жиі ішінара жойылса да, органикалық қабықшаларын тастаса да немесе алса да.

§ 78

Бұл принциптер менің жан мен органикалық дененің бірлігі немесе үйлесімділігін табиғи түрде түсіндіруге мүмкіндік берді. Жан өз заңдарын, ал дене де өз заңдарын ұстанады; және олар барлық заттар арасындағы алдын ала белгіленген үйлесімділік арқылы кездеседі, өйткені олардың барлығы бір әлемнің көріністері.

§ 79

Жандар соңғы себептер заңдары бойынша үмтулар, мақсаттар және құралдар арқылы әрекет етеді. Денелер тиімді себептер немесе қозғалыстар заңдары бойынша әрекет етеді. Және екі сарап, тиімді себептер сарабы мен соңғы себептер сарабы бір-бірімен үйлесімді.

§ 80

Декарт мойындағандай, жандар денелерге күш бере алмайды, себебі материяда әрқашан бірдей күш мөлшері сақталады. Дегенмен, ол жанның денелердің бағытын өзгерте алады деп сенді. Бірақ бұл оның заманында материядағы жалпы бағыттың сақталуы туралы табиғат заңы белгісіз болғандықтан болды. Егер ол бұны байқаған болса, менің Алдын ала белгіленген үйлесім жүйеме түскен болар еді.

§ 81

Бұл жүйе денелердің (мүмкін емес болса да) жандар жоқ болғандай әрекет етуіне, ал жандардың денелер жоқ болғандай әрекет етуіне әкеледі; ал екеуі де бір-біріне әсер ететен сияқты әрекет етеді.

§ 82

Ақыл-ойларға немесе Ақылды Жандарға келетін болсақ, біз айтқанымыздай, барлық тірі ағзалар мен жануарлардың түпкі мағынасында бірдей екенін тапсам да, Ақылды Жануарларда мына ерекшелік бар: олардың ұрықтық жануарлары тек осы күйінде болғанша, тек қарапайым немесе сезімтал жандарға ие; бірақ таңдаулы деп аталатындар нағыз ұрықтану арқылы адам табиғатына жеткен сәтте, олардың сезімтал жандары ақыл-ой дәрежесіне және Ақыл-ойлардың артықшылығына көтеріледі.

§ 83

Кәдімгі жандар мен Ақыл-ойлар арасындағы басқа айырмашылықтардың ішінде (олардың бір бөлігін мен атап өткенмін), мынасы да бар: жандар жалпы алғанда жаратылғандар әлемінің тірі айналары немесе бейнелері; ал ақыл-ойлар Құдайдың өз бейнесі немесе табиғаттың Жаратушысының бейнесі: олар әлем жүйесін білуге және оның бір нәрсесін сәулеттік үлгілер арқылы қайталауға қабілетті; әрбір ақыл-ой өз саласында шағын құдай сияқты.

§ 84

Дәл осы ақыл-ойлардың Құдаймен Қоғамдастық түріне кіруге қабілетті етуіне себеп болады, және ол олар үшін тек өзге жаратылғандарға қатысты Құдай сияқты өзінің Машинасына қатысты Ойлап тапқыш сияқты ғана емес, сонымен қатар Хан өз Қарамағындағыларға, тіпті Әке өз балаларына қатысты болғандай.

§ 85

Осыдан барлық Ақыл-ойлардың жиынтығы Құдай Қаласын құрауы керек деген қорытындыға келу оңай, яғни ең кемелді Монархтың билігіндегі мүмкін болатын ең кемелді Мемлекет.

§ 86

Бұл Құдай Қаласы, бұл шынымен әмбебап Монархия Табиғи Әлемдегі Моральды Әлем болып табылады және Құдайдың шығармаларындағы ең биік және ең құдайлы нәрсе: және дәл осында Құдайдың даңқы шын мәнінде жатыр, себебі оның ұлылығы мен жақсылығы ақыл-ойлармен білініп, таңғаланбаса, ол болмас еді; сонымен қатар, оның Даналығы мен Күші барлық жерде көрінетін болса, оның Жақсылығы дәл осы құдайлы Қалаға қатысты.

§ 87

Жоғарыда біз екі табиғи Патшалық арасында кемел үйлесім орнатқанымыздай, біз мұнда тағы бір үйлесімді байқауымыз керек: Табиғаттың Физикалық Патшалығы мен Мейірімнің Моральды Патшалығы арасында, яғни Құдай Әлем Машинасының Сәулетшісі ретінде қарастырылғанда және Құдай Ақыл-ойлардың құдайлы Қаласының Монархы ретінде қарастырылғанда арасында (§ 62, 74, 118, 248, 112, 130, 247).

§ 88

Бұл Үйлесім нәрселердің Мейірімге дәл Табиғаттың жолдары арқылы жетуіне әкеледі, мысалы, бұл шардың Ақыл-ойлардың үкіметі талап еткен сәттерде табиғи жолдармен жойылуы мен қалпына келтірілуі керек; біреулерді жазалау үшін, ал басқаларын марапаттау үшін (§ 18 ж.б., 110, 244-245, 340).

§ 89

Тағы да айтуға болады, Құдай Сәулетші ретінде барлық жағынан Құдай Заң шығарушы ретінде қанағаттандырады; және осылайша күнәлер табиғат тәртібі бойынша өз жазаларын өздерімен алып жүруі керек; және дәл заттардың механикалық құрылымының күшімен; және сол сияқты әдемі істер денелерге қатысты механикалық жолдармен өз сыйлықтарын тартады; дегенмен бұл әрқашан лезде болуы мүмкін емес және болмауы керек.

§ 90

Ақырында, осы кемелді үкімет астында жақсы Іс сыйлықсыз, жаман іс жазасыз болмас еді: және бәрі жақсылардың игілігіне нәтижеленуі керек; яғни осы ұлы Мемлекетте наразылық білдірмейтіндердің, өз міндеттерін орындағаннан кейін Алаңдаушылыққа сенетіндердің, және барлық игіліктің Авторын лайықты түрде сүйіп, еліктейтіндердің, *таза махаббаттың* шын табиғатына сәйкес Оның кемелдіктерін қарастырудан ләззат алатындардың игілігіне. Дәл осы дана және ізгі адамдардың болжамды құдайлық еркіне немесе алдын ала ерікке сәйкес келетін барлық нәрсеге жұмыс істеуіне әкеледі; сонымен бірге Құдайдың Оның жасырын еркімен, салдарлы және шешуші ерікпен іс жүзінде жүзеге асыратынымен қанағаттануына; мойындауға әкеледі, егер біз әлем тәртібін жеткілікті түрде түсіне алсақ, ол ең даналардың барлық

тілектерін асыратынын және оны одан да жақсы ету мүмкін еместігін табамыз; жалпы алғанда ғана емес, сонымен қатар жеке тұрғыда өзіміз үшін де, егер біз лайықты түрде барлықтың Авторына байланысқан болсақ, тек өз болмырымыздың Сәулетшісі және тиімді себебі ретінде ғана емес, сонымен қатар өз Ұстазымыз және соңғы себебіміз ретінде, ол біздің ерігіміздің барлық мақсатын құрауы керек және біздің бақытты болуымызды жалғыз өзі қамтамасыз ете алады (Алғысөз *, 4 а b¹⁴. § 278. Алғысөз *, 4 b¹⁵).

АЯҚТАЛДЫ

¹⁴ Өңд. Эрдм., б. 469.

¹⁵ Өңд. Эрдм., б. 469 b.

CosmicPhilosophy.org

<https://kz.cosmicphilosophy.org/>

2025 ж. 22 қараша күні басылды

Біздің басқа жобаларымыз:

- ▶ GMODEbate.org: Евгеника, сциентизм, "философиядан ғылымды босату" қозғалысы, "ғылымға қарсы" әңгіме және ғылыми инквизицияның заманауи түрлерінің философиялық негіздерін зерттейтін жоба.